

HOPP LAJOS

A Törökországi Levelek első kiadása

Mikes összes műveinek kritikai kiadása, kiadatlan kéziratainak betűhív közléte néhány éve fejeződött be az MTA Irodalomtudományi Intézetében az Akadémiai Kiadó gondozásában. 1990-ben az író születésének 300. évfordulója alkalmából a Szépirodalmi Kiadó a *Törökországi Levelek* egy újabb modern helyesírási szövegét jelentette meg. Ki gondolta volna Mikes *Leveleskönyvének* első, 18. század végi kiadásakor, hogy a rodostói levélíró irodalmi hagyatéka több mint hétezer kéziratoldalból áll. A Mikest méltató zágoni és rodostói emlékülés, a budapesti tudományos konferencia már az egész írói életművel foglalkozott, figyelemmel a levélíró és a fordító több évtizedes, párhuzamosan folytatott munkásságára.¹ Ezúttal, a Mikes-levelek napvilágra kerülésének 200. évfordulójára emlékezve, maradjunk Mikes *Leveleskönyvének*.

Mint tudjuk, a távoli Rodostóból 1786-ban előkerült páratlan irodalmi levelezés kézírata 1789-ben a bécsi magyar írók-szerkesztők körében bukkant fel, amiről a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* hírt adott.² A kedvezőtlené vált politikai viszonyok következtében ottani kiadásra gondolni sem lehetett, s így került a ritka és becses kézirat a Szombathelyen tanároskodó Kulcsár István kezébe. Segítőtársai is voltak Görög Demeter, Révai Miklós és Festetics György személyében. Az exjezsuita Rietaller Mátyás budai könyvcenzor is elnézőnek mutatkozott, s a cenzori engedély megadása után Mikes kézírata a szombathelyi nyomdába kerülhetett.

De a nyomdai előkészületek közben a sajtó alá rendezőnek komoly gondjai akadtak. A Mikes-család iratainak Regestruma szerint még a megjelenés előtt, 1794 elején a szerkesztőtől levél érkezett Erdélybe gróf Mikes Jánosnak címezve. A Regestrumba foglalt levél tartalmi kivonata arra vall, hogy felvilágosításért fordult hozzá:

„1794. Kulcsár Istvánnak (:Magyar Országat Sabariaba:) Szombathelyen (:Királyi Gimnasiunbéli Rhetorices Professornak:) G. Mikes Jánoshoz küldött Levele: melyben kéri abbéli tudósítást: hogy Mikes Kelemen, a ki a Rákóczi Ferentz Fejedelemnek Fő Udvari Tisztye vala, hol és mitsoda Atyáktól származott? Vannak é még most — is élő Atyafiai?

¹ *Irodalom, történelem, folklór.* Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. Szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor. Debrecen, 1992. 247.

² *Hadi és Más nevezetes Történetek* 1789. november 27. 553–554.

Ő maga hol, és mikor halt meg? Mivel egy Török Országi Levelekből álló kéziratot akar ki nyomattatni a Rákóczi Ferentz Fejedelemnek, és a velle bujdosó Magyaroknak Történetei Nevezete alatt az említett Történeteknek Írója Erdélyben Született Mikes Kelemen nevezetű.”³

A hamarosan megjelenő Mikes-kötet szerkesztői előszavában nincs nyoma, hogy Kultsár időben választ kapott volna kérdéseire. Kultsár levele kapcsán említésre méltó, hogy a Mikes-hagyaték felkutatásában, a *Törökországi Levelek* első kiadásával egyidejűleg az erdélyiek, elsősorban a Zágoni Aranka György által alapított tudós társaság tagjai is fontos szerepet játszottak. A nemzeti múlt ismeretlen vagy elfelejtett értékei, nyelvi ritkaságai, irodalmi emlékei iránti érdeklődést a kilencvenes évek nemesi patrióta mozgalmai élesztették. Ami zabolai Mikes János grófot illeti, unokája volt a zágoni Mikes Kelemennel együtt gyerekeskedő zabolai Mikes Ferencnek, ez pedig testvére volt zabolai Mikes Istvánnak, akivel a bujdosó Mikes Kelemen 1759-ben levelet váltott. Kultsár jó nyomon járt. „Gr. Mikes Jánosnál Mikes Kelemen levelei és más kéz írások vannak” — jegyezte föl ez idő tájt Aranka György.⁴ Forrása hiteles lehetett, hiszen Mikes gróf 1794-ben lett tagja az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságnak. Érthető, hogy a szombathelyi professzor hozzá intézett tudakozó levele fokozott érdeklődést keltett ebben a körben, s hogy hozzáláttak a Rákóczi-kori író kilétének felkutatásához. Mikes János valószínűleg Mikes Kelemen autográf, Mikes Istvánnak írt, 1759. január 5-én kelt, a megyei főispánnak és abafáji családjának írt misszilisei másolati példányához is hozzájutott. Ezen a kéziratmásolaton Aranka saját kezű bejegyzése annak provenienciáját is megjelöli. „Aug. 1798. Veszem B. Huszár Sándor ur Levelét mellette Mikes Kelemen Írásait 6 darabba a'Kopertával.” Az Aranka-gyűjtemény egyik jegyzéke arra mutat, hogy a Nyelvművelő Társaság Mikes előkerült missziliseit fölvette a kiadásra szánt kéziratok közé. A „Kész munkák” között egy 15 pontból álló lista élén ez olvasható: „I. Rodosto. Mikes Kelemen Levelei”.⁵ De a Mikes-misszilisek kiadására a szigorodó cenzúra s főként a Rákóczi-téma tiltott volta miatt ekkor már nem kerülhetett sor.

A szombathelyi szerkesztő erőfeszítései viszont sikerrel jártak, az „ékekészítésnek tanítója” Siess Antal József könyvnyomtató műhelyében az „eredetképpen való magyar kézírásokból” napvilágra hozta a régi magyar széppróza egyik legszebb alkotását. A politikai élet változásait tapasztaló bécsi szerkesztők kivihető megoldást választottak. Thaly szerint „Görög Demeter a nagybecsű ajándékot, — melyet ő... méltányolni tudott, — kiadás végett átadta barátjának Kulcsár Istvánnak, ki aztán azt 1794-be közzeveté.”⁶ Kultsárnak a velük va-

³ *Mikes Kelemen Törökországi Levelek és Misszilis levelek.* Sajtó alá rend. HOPP L. MIKES ÖM I. Bp. 1966. 358.

⁴ MIKES ÖM I. 802.

⁵ MIKES ÖM I. 803.

⁶ THALY Kálmán: *Rodostó és a bujdosók stíriai.* Bp. 1889. 107.

ló együttműködésre enged következtetni, hogy az 1794. február 18-i előszóval megjelent *Törökországi Levelekről* Görög és Kerekes újságja már 1794. március 25-én ismertetést közöl.⁷ Ez arra vall, hogy Bécsben figyelemmel kísérték a Mikes-levelék kéziratának megjelenését. Az új könyvekről szóló hírek között elsőként a szombathelyi Mikes-kiadást említik, s 1789-es közleményükhöz hasonlóan méltatják, az „igen ritka, magyarul írott könyvet”.

* * *

Több mint két és fél évszázad pergett le azóta, hogy zágoni Mikes Kelemen róni kezdte sorait leveles-diáriumnak használt kalendáriumának lapjaira. Leveleket írt képzeletbeli levelezőtársának, hogy az „édes nénét” tudósítsa Rákóczi fejedelem és a vele haza készülő bujdosótársai Törökországba érkezésének híreiről. Akkor még játékos levélíró kedvvel és szertartásos komolysággal szedgette elő útiládájából a kalamárisait, írószerszámait, s gondolatban már erdélyi szülőföldje határában járt. Aligha gondolt arra, hogy élete végéig kell majd a kedves vagy kedvetlen levélbeli társalgást idegen földön folytatnia. Ifjú lelkére, kedélyére nehezülő török bujdosásában a hazatérés reménye tova tűnt, tintája olykor „megfagyott”, levélírói hangulata tengerként hullámzott, de ő sokszor a gyertya világánál is írta, folytatta levélgyűjteménnyé növekvő irodalmi levelezését. 1717 októberétől 1758 decemberéig kétszázhat valódi keltezésű fiktív levelet, több mint négyszáz kéziratoldalt írt tele, egész *Leveleskönyvre* valót.

Mikes kéziratának címe: *Constantinapolyban Groff P. ...E..... írot leveli M... K....* — de külön címlapja nincs.⁸ A kéziratot Kultsár István keresztelte el *Török országi leveleknek*, s így él ma is a köztudatban. A fiktív (el nem küldött) levelek írója sem az oldalakat, sem az egyes leveleket nem számozta. A kéziratattári számozás szerint a negyedréti alakú kézirat 223 írott és számozott + 6 számozatlan üres kéziratlevelet tartalmaz. Az is megfigyelhető, hogy a kézirat 11 nem egyenlő vastagságú konc-papírból áll. Utólagos szerkesztésre vall, hogy a szerző a 7. koncba pótlólag két kéziratlevélnyi szöveget illesztett, a 8. konchoz pedig két levélnyi toldalékot csatolt. Korábbi vizsgálatok szerint az egész kézirat nyolcféle vízjegyet mutat. Mikes más kéziratosa munkáihoz viszonyítva, a papír vízjegye, a kézírás és főleg a tintaszín egyikben sem látszik annyira különbözőnek, mint irodalmi leveleinek gyűjteményében. Lehet, hogy az eltérő tintaszínek a különféle minőségű papír, helyenként a gyarlóbb tinta vagy toll is oka, de a meghatározó ok mégis az, hogy ez a kézirat nem egyszerre, rövid idő alatt egyhuzamban, hanem különböző kisebb-nagyobb időközökben, több évtized alatt készült. Az egyik év elején Mikes utal is az ilyenféle levelezéssel

⁷ Magyar Hírmondó (1789-től 1792-ig Hadi és Más Nevezetes Történetek) 1794. március 25. 428–429.

⁸ MIKES ÖM I. 354.

járó foglalatosságra: „éppen tegnapelőtt szedtem rendben a szokás szerént a két leveleit, amelyeket rendben veszem minden esztendőnek a kezdetin. . .” (78. lev. Rodosto 8. jan. 1727.) A mikesi fikció saját levélfíró gyakorlatára vonatkozik, s a „rendben vétel” alkalmanként több esztendő levélanyagára is kiterjedt.

A *Leveleskönyv* kéziratának külalakja az író s fordító más munkáinak címlappal ellátott fogalmazványához és szerzői tisztázatához képest, amolyan átmeneti állapotot mutat. Másolási hibának minősíthető íráshibák s különféle javítások sora arra vall, hogy Mikes időnként összeírta, lemásolta leveles diáriuma alapján folyamatosan írt leveleinek fogalmazványait; az így összeállt kéziratot javítgatta, szerkesztő szándékkal egyengette. Ilyen módon magyarázható, hogy a 4. konctól a 9. koncig mindegyik új levéllel kezdődik, illetve az előző konc utolsó oldalának végén az író s másoló néhány esetben apró betűkkel igyekszik a megkezdett levél szövegét oda beszorítani. A legtöbb konc így egész leveleket tartalmazó töredék-részt alkot. A 7. konc utolsó, a fejedelem fiának érkezéséről tudósító levele egész apró betűvel van írva; ez Mikes legrövidebb leveleinek egyike. A 8. konc végéhez csatolt két kéziratlevél arra szolgál, hogy a félig leírt levelet a toldalékon folytassa és befejezze. A levélgyűjteményét rendező író tehát önálló teljes koncok kialakítására törekedett. A 7. koncra történt betoldást például az egész konc lemásolása után végezte, e konc papírijától elütő papíron. 117. levelét egy rövid bekezdéssel meg is toldotta a lap alján, és beiktatta meghalt fejedelmi urának a Portához írott „búcsúzó levelének párját”. Mindez összefügg a *Törökországi Levelek* keletkezésének problémáival, hiszen a sokat író szerző szerkesztői gondosságának nyomai bepillantást engednek Mikes írói műhelytitkaiba is.

A kézirat utolsó írott oldalán Mikes szövege alatt a budai cenzor nyomási engedélye olvasható: „Imprimatur. Mathias Rietaller Cens. Libr. ad Exc. Cons. R. Ltle. Hung. Omissis quae deleta sunt. Budae 10 July 1792. Loco Mscripti mittatur Explar. impressum ad Officium Cens. Libr.” (Kinyomható. Rietaller Mátyás könyvcenzor a m. kir. helytartótanácsnál. A törölt részek mellőzendők. Buda 1792 július 10. A kézirat helyett egy nyomtatott példány küldendő a könyvcenzori hivatalnak.) A 203. levél szövegének egy részét a cenzor ceruzával áthúzta. — Az egyes kézirat-koncok elején és végén ceruzával (talán Kultsár vagy más által) beírt betűk és számok vannak, amelyek a követendő rendet jelölhették a nyomdásznak vagy a könyvkötőnek.

A kézirat üresen maradt lapjai után valaki, valószínűleg Toldy Ferenc, egykori tulajdonosa és második kiadója, beiktatta Mikes Kelemen 1759. február 5-i zabolai Mikes Istvánnak szóló misszilis levele első oldalának és a mikesi aláírást jelző befejező részének szalmapapírra eszközölt hasonmását,⁹ amelyet

⁹ MIKES ÖMI. 799, 811.

a bőrkötés táblájának belső feléhez ragasztott. Annak idején ezzel hitelesítették az irodalmi levélíró és a misszilis levélíró kézírásának hitelességét.

Ami a *Groff P. ... E..... irot levelei M... K.....* siglát, vagyis a névtelenség, álnév, félrevezető vagy azonos kezdőbetű használatát illeti, divatosnak mondható a korabeli francia levélirodalomban. Amikor Mikes az átmenetinek hitt törökországi tartózkodás megörökítésére „levélíráshoz” kezdett, az írói ötlet megvalósításához fiktív levelezőtársat keresett. Mivel saját hazájából száműzve tilos volt az otthoni erdélyiekkel leveleznie, a „levélváltáshoz”, a képzelt válaszkapáshoz egy közelebbi levelezőre volt szüksége. Konstantinápoly, amelynek neve egzotikumszámba ment a Párizsból érkező udvari kamarásnak, kapóra jött; az író szándékosan homályban hagyott rokoni viszony mögé rejtette egy oda képzelt fiatal szeretett nőrokon, az „édes néne” személyét. Ezzel megteremtette a családi levelezés atmoszféráját földidező irodalmi kifejezés meghitt személyes kereteit. Később már az sem meglepő, hogy levélgyűjteménye kiadásán töri a fejét: „én leginkább azon búsulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit. Ha olyan könnyen meglehetne, amint aztot megérdemlenék, nem kellene törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák. . .” (59. lev. Rodosto 16. jan. 1725.) Ez is leveleinek év eleji rendezgetésekor jutott eszébe. A „nénékám” által „örzött” saját leveleivel szigorúbb: „az enyimeket pedig, ha a tanácsomot béveszik, meg kell égetni, vagy akármely szükségre fordítsa kéd, nem bánom.” (78. lev. 1727.) A régi magyar irodalom legnagyobb szépírójának eszmélkedése ez, az írói öntudat fellobbanásának írásban megörökített pillanata, a bujdosás napjainak éltető reménysége, az olvasó igénylése. Mikes írói reményeit Kultsár István váltotta valóra.

* * *

A *Leveleskönyv* kézírata írásmód (helyesírás, központosítás, ékezés) szempontjából nem egységes.¹⁰ Mikes helyesírása ingadozó, keverék helyesírás; ez érthető, hiszen a 18. század utolsó harmadáig nem alakult ki egységes magyar helyesírás. Kultsárnak is sok baja volt vele. „A kézírásban nagy különbözőséget találván” a „maga módján” adta ki.

A maitól eltérő betűtípusai: a hosszú s [ʃ] és az y betűjel. Ez utóbbi csak néhány esetben, főként dátumok írásában (pl. *Marty*) fordul elő. Az s és ʃ a ʒ, sz, ʃs, ss, Sz ʒ betűket váltogatva használja. Az ʃ betű csaknem kizárólag szó elején, elválasztáskor vagy jellgzetes betűkapcsolatokban jelentkezik. A mássalhangzók jelölése köréből jellemző a c–tz–cz, a tz–cs, ss–s váltakozása. A tz–cs jelölésében az előbbi, a zs–s írásában túlnyomórészt az utóbbi (*siros, sido, seb*) a gyakoribb.

¹⁰ *Az új Mikes-kiadás helyesírási problémái.* (Társszerzésben KELEMEN Józseffel.) = Magyar Nyelvőr 1977. 338–344; MIKES ÖMI. 368–371.

A kézirat írásmódjának és olvasásának problémái különösen három területen: központosítás, kis és nagy kezdőbetűk; egybeírás és különírás terén jelentkeznek.

A központosításra vonatkozólag a *Leveleskönyv* kéziratában a legváltozatosabb képet találjuk: pont, vessző, „hosszabb pont” (pont és vessző közötti átmenet), a rövid vízszintes vonalka, pont és vessző (.,), vessző és pont (.,), két vessző (,,), pontosvessző (;), kettőspont, kérdőjel, vessző, ill. pont és kérdőjel (,? ill. .?), felkiáltójel, vessző és felkiáltójel (,!). A legfőbb nehézség az, hogy gyakran nem lehet a kéziratban megkülönböztetni, Mikes pontot vagy vesszőt akart-e írni. A mondat végén pontot és vesszőt, pontosvesszőt, vízszintesen elcsúsztató pontot és vesszőt váltakozva használ, vagy nem tesz ki semmiféle jelet. A pont és vessző közötti jeleknél a lúdtoll megcsúsztatásával vagy hajlásával is számolni kell. A pont és a vessző, pontosvessző, vessző és pont, két vessző vagy két pont mondattani szempontból legtöbbször a pont ill. a vessző funkciójának felel meg. Jelentős részük talán inkább a toll forgatásának, a tollhasználat következményének tudható be.

A levélíró gyakran ír kisbetűt nagybetű helyett, de az is előfordul, hogy váltakozva használja őket tulajdonnevek, helynevek írásában. A nagy kezdőbetűket Mikes részint fogalmi kiemelésre (köznévből, tulajdonnévből, akár egyéb jellegű szóban) használja, részint más — ma még tisztázatlan — szempontok alapján. A *cs* írásában nem ritkán átmeneti alakot találunk a kis *cs* és nagy *Cs* vagy *CS* közt, főleg a Császár szóban, amelynek nagy kezdőbetűs írása nem ment ritkaságszámba.

A mikesi helyesírás bizonyos sajátosságai az író kiejtését tükrözik. A magánhangzók esetében régies, nyelvjárási íze van bizonyos szavaknak, amikor a mai *a* helyén *o* hangot olvasunk: egy- vagy többtagú szavakban, hangsúlyos helyzetben és szóvégen. Pl. birtokos személyragok utáni, tárgyrag előtti, *-s* képző utáni, formánsok előtti *o*-zás, *hálákot*, *lovakot*, *szándékunkot*, *urunkot*, *magánoson*, *fagyoson*; több szó tövében, *jovunkra*, *el fokad*; néha képző előhangzójában is, *boszonkodik*; ellenben *o* helyén *a* áll, *lakadalom*, *fazakas*; vagy rövid *o* hangot találunk szóközben a mai *u* helyén, *kolts*, viszont mai *o* helyén *u* hang is előfordul, *tsuda*, *távul*, *liliumok*, *suhajt*, helyenként előhangzós időjel előtt, *hi-vutt*, *ivutt*. Néhány szóban a mai *a* helyén *á* hangot, *háláadás*, *fársáng*, *mái*; máskor *e* helyén *é* hangot olvasunk, *közél*, *üsmér*; az *e* kérdőszócska *-é* alakban *volté*, *ugyé* használatos. Számos esetben *e* és *é* váltakozás *mer mér*, *neki néki*, *vele véle* figyelhető meg, pl. idegen származású szavakban és nevekben is, *predikátor* *prédikátor*, *rebellis rébellis*. Szóvégi hasonulásos *ö*-zés különösen, *tsötörtökön*, de mai *ö* helyén *e* (ë) jelölés olvasható különféle helyzetekben, *setétség*, *héség*, *veres*, *üdvezítő*, *ser* (sör), *el tekéll*(eltökél), *megett* (mögött) szavakban *esze* (össze) igeikötőben stb. Az *ö* helyén *ü* áll a *gyükér*, *hétfü* szóban. Mai *í*, *i* helyén *ó*-t találunk *a még*, *szerént* névutóban, *ténta* írásában; *i ó* váltakozás *kínts* — *kéncs* szóban s *é* *i* váltakozása az egyes szám 3. sz. birtokos személyragban, *szívit*, *kezét kezít*.

Mai *ü* helyén néha *i* olvasható *innep, fige, siket, izen*; *ü* helyett *e* a többesszám 3. sz. birtokos személyragban, *eszekbe, szivekbe*; viszont *i* helyén *ü* van, *üsmér, üsméretlen* szóban. Más régies székelyes alakok: *ett* (evett) *innya, czirokál, bé pokálva, türköztet, hurut* (köhög); *sajdit, oroslány, unakodás, fejdelem, szereda, éveg* (üveg), *feredő, pisen* (csirke), *szöcs, temonda, aer* (levegő), *cseléd* (család), *czinterem* (temető), *könyves* (könyves), *ihon, elig* (alig), *nám, talám, hiszem, esmét, sohult, küsid, kokány, kacsiba, felesen, udvaros, fél fogra nevet*, stb. A hangrendszerbeli jelenségek arra vallanak, a jellegzetes *o*-zás, *e*-zés, *é*-zés mellett az *a, á, i, ü, u* eltérő használata nem olyan gyakori, de bizonyos esetekben következetes és jellegzetes. Vannak provinciális kopott szóalakjai, *aztot, eztet, ötet*, régies ragkettőzés; a névelő és a mutató névmás *az, ez* alakja mellett *a, e, tsak a, a valo, e tsak* stb. Mint általában a 17. századi és a 18. század első felében író szerzők, Mikes sem jelöli az *ö* és *ü* hangok hosszúságát; mivel az író a rövid *ö, ü* és a hosszú *ő, ú* hangokat rendszerint megkülönböztetés nélkül (egyaránt kis vízszintes vonalú ékezzettel) írja. Hasonló a helyzet a *-ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről* rangsor esetében is. Nem fordul elő hosszú *í, ú, ü*-zés hangsúlyos szótagban sem; Mikes kéziratára a rövid *i, u, ü*-zés a jellemző. Szóvégen is rövid *u, ü*-zés a szokásos; ritkán hosszú *í*-zés, pl. *pedíg, levelí* olvasható.

A mássalhangzók hosszúsága és rövidsége jelzésének különféle módozatai vannak: pl. a határozószók szóközépi, szóvégi időtartamának jelölése; az *-lly* írása egyes szavakban, szóvégen, névmások tövégi időtartamának jelölésében; a rendszerint rövid hangok utáni *-lly, -tty, -tts, -ttz, nny* írásában; az olyan kettős mássalhangzók változó használatában, mint a múlt idő, középfok, múlt idejű melléknévi igenév, *ty* helyrag, *-val, -vel, -vá, -vé* határozóragok; a *-t* tárgyrag rövid és betűkettőzéssel *-tt*-vel való jelölésében; a kéttagú *-s* képzős melléknévek írásában; az *-s* végű melléknévek minden fölmerülő formánsos helyzetben (*-n, -k, -bb* stb. toldalékok előtt); a *-ság, -ség, ttság, ttség* képzők esetében és általában a fonetikus írásmódot követő esetekben, mint a *-t -ty -d -gy -n -ny -l + j* birtokrag, valamint a *-t -d -gy -n -ny -l -j* igerag írásakor és végül összefoglalólag a *t -tt, l -ll, m -mm, ly -lly, s -ss, g -gg, k -kk* (ökk, ök; leg, legg) mássalhangzók váltakozó írásmódjában. A kettős mássalhangzók jelölése szó belsejében általában szabályosnak mondható, szó végén következtelen; a szó végén az egyszer írt mássalhangzójel gyakoribb, mint a betűkettőzés. Bár az *-n* határozórag, *-ban, -ben* határozórag az erdélyi regionális ejtésben hosszú (*-nn*), Mikes mindig röviden írja. Jellemző nála *-ban, -ben* használata *-ba, -be* helyett; kisebb mértékben *-ba, -be* is előfordul *-ban, -ben* helyett.

Az egybeírás és különírás — többnyire a névelőt, az igekötőt, kötőszót, a felsőfok jelét érinti. Mikes gyakran írja egybe az utána következő szóval az *a* névelőt, az előtte levő szóval az *is* kötőszót. Rendszerint különírja az igétől az igekötőt, és az alapszótól a *leg*- felsőfok jelét. De itt is tapasztalható következtelenség, mint az összetett szavak egybe- vagy különírásában. A névelő és mutató névmás használatában legtöbbször a *z* nélküli alakot írja, hol külön,

hol egybeírva a következő szóval. Mikes sokszor ír egybe olyan szókapcsolatokat, amelyeknek egybeírását sem a kortársak, sem a későbbi íráshagyomány gyakorlata nem támogatja; máskor pedig a kortársaknál egybeírt szavakat és szórészeket is különír. A *-hat*, *-het* igeképzős, a *-ság*, *-ség* főnévképzős származékok egybeírtnak foghatók föl, tekintet nélkül arra, hogy Mikes gyakran írja külön a képzőt, mert az efféle képzett szavak az író korában már egységes szóként élnek a nyelvben. Az indokolatlan különírás annak is következménye lehet, hogy Mikes írás közben gyakran mártogatta, fölemelte a tollat, s nem kapcsolta össze az új vonalat a megszakított vonallal vagy a leírt betűvel; ez a vonalvezetés folyamatosságának megszakadásával járt.¹¹

* * *

A *Leveleskönyv* javítástípusai keverednek szembetűnő másolási hibákkal és egyéb íráshibákkal. A levélíró egyes javítástípusai különösen (funkcionális) stilisztikai szempontból, Mikes egyéni stílusának alakulása szemszögéből érdemelnek figyelmet. Az író javítás-módszere valóban stilisztikai gyakorlat, mert a nyelvhasználat módjára enged következtetni; arra, hogy a birtokában levő nyelvi rendszer egyes elemeiből szándékának és az írás változó körülményeinek megfelelően a levélíró melyeket tart jobbnak, hatásosabbnak mondani-valója kifejezésére. A különféle javításoknak és másolási hibáknak az alábbi típusai különböztethetők meg a kéziratban:

A változatos szóhasználatra való igyekezet jele a kifejejtett vagy javítási céllal kicserélt szavaknak közvetlenül az írás, másolás után való átnézésekor, esetleg az írásos foglalatosság újrakezdése előtt, vagy a későbbi idők folyamán történt utólagos beszúrása. Túlnyomórészt sor fölötti, egész ritkán sor alatti, de sorközi (betű) beszúrása is előfordul. Itt a beszúrások egyik jellegzetessége az elhagyott vagy kifejejtett *a* névelő gyakori utólagos kitétele.

A tollhibából vagy másolási hibából származó elírások, betűk, szótagok, szavak javítgatása. Ha az író figyelmetlenségéből betűt téveszt, sokszor nyomban áthúzza vagy kijavítja, esetleg újraolvasáskor helyreigazítja; ha nem veszi észre — s ez sem ritkaság —, benne hagyja a hibát. A leírandó szó után következő szó kezdőbetűjének elkezdése vagy leírása, ennek a leírandó szó kezdőbetűjére való javítása vagy otthagynása és a leírandó szó újrakezdése a másolási hibának fölfogható betűjel után. Ugyanez megismétlődik egyes szavakkal vagy szócsoportokkal is. Ilyenkor Mikes többnyire áthúzza a később következő — tévedésből előrehozott — szövegrészt.

A zöngés-zöngétlen mássalhangzó párok (pl. *b-p*, *d-t*, *v-f*, *g-k*) jelölésével sok baja volt a levélírónak: *sze* <*p*> *b* (*b-p*-ből jav. 150. lev.), ugyanígy *leg sze* <*p*> *b* (104. lev.); *szé* <*b*> *p ember* (136. lev.); kevesebb a javítás a *d-t* ese

¹¹ Vö. *Mikes Kelemen művei*. Szerk. jegyz. utószó HOPP L. Magyar Remekírók. Bp. 1979. 660–668.

tében: *el ro<d>thadna* (169. lev.); egy levélen belül: *egy fa<v>fágóhoz... egy fa fágó... vágta afát... fa vágához* (5. lev.), másutt: *fa fágó* (9. lev.) és *fa<va>vágonak* (97. lev.). A beszélt nyelv után sokféle változatban leírt hibás esetek egy részét kijavította: *<k>gondolkodnak* (*g-k*-ből jav. 27. lev.); *zo<g>kogásokat* (48. lev.); *göro<k>g aszszonyok... göro<k>g természet* (94. lev.); *meg fogjá<g>k látni* (103. lev.); *papo<g>kal* (130. lev.); *tavaszi<k>g* (155. lev.); *büntettség<g>k* (156. lev.) *melege<g>k* (160. lev.); *történi<g>k* (200. lev.); más részüket úgy hagyta.

Betűket, szótagokat hagy „tollban” folyamatos írás közben, s nemegyszer javítás nélkül átsiklik fölöttük. A szótag elhagyása leggyakrabban sorvégi elválasztáskor fordul elő, amikor az új sor megkezdésekor az író elfelejti leírni az átviendő befejező szótagot, esetleg szótagokat. Ugyanez megismétlődik lapvégen is, amikor a következő lap elején feledkezik meg az elválasztással átkerülő szótagról.

Ennek az ellenkezője, amikor a sorvégen leírt szó, gyakrabban szótag ismétlődik a következő sor elején. Ha az író észreveszi, áthúzza a fölösleges részt, de ezek legtöbbször benne maradnak a szövegben. Szóismétlés, szókapcsolatok ismétlése is előfordul folyamatos írás közben, hol áthúzva, hol nem.

Az író tudatos alakító, stilizáló tevékenységének egyik jellemző vonása, amikor esztragonokat megváltoztat, szavakat töröl és helyettesít, ritkább esetekben egész kifejezéseket módosít. Itt is keverednek a folyamatos írás közbeni és az utólagosnak fölfogható, azonos és eltérő, sötétebb tintaszínnel eszközölt javítások. De a sötétebb, sötétbarna tintaszín sem föltétlen vall mindig utólagos, sokkal (évtizedekkel) későbbi javításra; lehet egy-egy erősebb vonás, a toll új bemártása, tintacsere következménye is.

Gyakori az ékezetek elhagyása, ritkább esetben azok pontatlan fölrakása; így pl. az *á* vagy *é* ékezete néha nem arra a szótagra kerül, amelyre kellene, s ez is szaporítja az ékezethibás alakokat.

A latin, török vagy más idegen eredetű szavak, helynevek stb. írásakor, helyenként bizonytalankodik a tolla, töröl s javít: a *<gyometriát>* *gyéométriát*, *<geogyr>* *gyeográfiát* (62. lev.); de *<belgy>* *belgrádnál* (2. lev.); a *<kalk>* *kal-makánynak* (4. lev.); *<bujudere>* *bujukdere* (17. lev.); az *<ulél>* *ulémákal* (91. lev.); a *két<sz>* *siciliát* (107. lev.); *<alex>* *nagy sándor* (56. lev.); *fesislánt* (140. lev.) *fetislánt* helyett stb.

A francia levélíró-iskola hatása ott kísért, amikor régi magyar szokás szerint latinul keltezett leveleiben néhányszor francia módra leírja a *le* névelőt, majd áthúzza: *rodosto <le>* 22. aug. 1723. (49. lev.) *rodosto <le>* 16 7bris 1750 (181. lev.).

Formai helyesírási szempontból érdekes és gyakori jelenség egyes betűjelek (*n-ny*, *c-tz*, *os-ts*, *gy-ty*, stb.) használata: a *<ny>* *nösténnye* (61. lev.); egy *<ny>* *nusztos* (128. lev.) *négy<c>tzövekre* (60. lev.). A *cs* betű írásában átmeneti váltakozás után áttér a *ts* túlnyomó jelölésére: *két <cs>* *tsötörtököt* (33. lev.);

<cs>tsak (86. lev.); de <vats>vacsoráltatá (97. lev.) a <gy>tyukoknak (28. lev.).

Egyes ragok és jelek következetlen alkalmazásában az irodalmi alak térhódítására vallanak az ilyenfajta javítások; mint *zay ural*ból betoldással jav. *zay urrel* (207. lev.); *az ősz tehát. leg kedveseb, b,* (42. lev.); *hacsak <rank> reánk hadgya* (73. lev.). A kiejtés utáni írásmód hatásaképpen nemegyszer fordul elő betűelnyelés. Ezeket Mikes többször kijavítja: *nem <talász>találsz.* (42. lev.); *gondo<k>lkodot* (l–k-ból jav. 72. lev.); máskor úgy hagyja, *kerben* (38. lev.). Ilyen utólagos igazításai főleg a múlt idővel kapcsolatosak; előfordul, hogy a régmúlt ritkább alakját változtatta -t jelű befejezett múlttra, hogy elkerülje a *volt* monoton ismétlődését; utóbb a -t, -tt jelű múltat javította a *vala* beszúrásával régmúlttra, s a mellékmondat igéjét elbeszélő múlttra (44. lev. 1. lev.).

A mondatszerkesztésnek és mondategyengetésnek egyszerűbb példái a beszéd menetébe keveredett henye kötőszók, pleonazmusok, ismétlések (*de, és, is, hogy, csak, már, éppen, itt* stb.) irtása, törlése. Ritkán fordul elő ezek (*és, is, de* stb.) utólagos beszúrása. Mikes nem csupán irtja és cserélgeti a kötőszavakat és más fölöslegesnek talált, funkció nélküli szavakat, hanem szemmel láthatóan egyengeti mondatainak, gondolatainak folyását; mondatrészeket cserél föl, bővítményeket told be, mondatokat alakít át, kisebb nagyobb szövegrészeket vet hátra, olykor egész mondatokat szúr be, csillaggal jelölve, a lap aljára vagy a levél végén. A hétéves háború kitörését jelző mondatot például — *ebben a holnapban kezdé a prusiai király, ahadakozást akirályné ellen.* — tévesen beírta a 196. levél végére (1755); majd szintén összefüggéstelenül beszúrta az augusztusban kezdődő eseményt egy áprilusra keltezett levél végére: *A prussus ebben a holnapban kezdé el a királyné ellen ók nélkül ahadakozást. és foglalá el igazágtalanul saxoniát.* (199. lev. 1756) Károly császár halálhírét kommentáló sorait: ... *e dupla nagy hir. mind a. hogy egy nagy császár holt meg. mind a hogy az austriai ház el fogvot* — a keltezéssel egy sorban kereszttel jelölt beszúrással megtoldja egy lényeges mozzanattal — *a férfit ágról.* (159. lev. 1740) A pátriárkák koráról szólva, csillaggal jelölt beszúrással a lap alján utólag megjegyzi: *akor nem volt annyi kalendárium mint most* (79. lev. 1727.) Rákóczinak az őt cserben hagyó francia régenshez fűződő régi barátságára hivatkozva Mikes kifakad, *ilyen a fejedelmek barátsága, ...* s egy csillaggal jelölt lapalji beszúrással idézi Gratianus aforizmáját: *és csak úgy bannak az emberrel, valamint a tzitronnal, a melyből a levit ki facsarván azután elvetik, ha a forrásból jól iszunk, azután annak hátat fordítunk.* (32. lev. 1719.)

A levélíró és fordító munkái alapján valószínűleg módosulásra szorul Szily Kálmán régi nézete, hogy Mikes „szókincse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösié, akár Faludié, kik közé az ő kora esik”. De abban biztosan igaza van, hogy Mikes szókincse „érdekes és tanulságos, nemcsak nyelvjárási sajátosságai, hanem sokféle régiessége miatt is. Mikes levelei őriztek meg számunkra nem egy különös értelemárnyalatot s nem egy feltűnő szóvonzatot, mely eddigelé

csakis itt mutatható ki. Élete fogytáig hú marad a Háromszékről magával hozott édes anyanyelvhez. Levelei valódi nyelvemlékek. . . ”¹² A magát levélírónak álcázó Mikes a régi magyar elbeszélő próza legkiválóbb mestere, a későbbi barokk és rokokó széppróza egyik legjobb képviselője. Stílusművészete és stilisztikai érzékenységgel párosult nyelvi tehetsége a magyar világi széppróza újjászületését tanúsítja. Originális művének egyéni jellege meghatározza stílustörténeti jelentőségét is. Jó írói vénával, különleges stilisztikai érzékkel és nagy bravúrral valósította meg a beszélt nyelvnél csiszoltabb, könnyedebb udvari társalgó nyelvezet szépprózába ötvözését. Az erdélyi társalgási nyelv állapotára és fejlődéstörténetére, illetve Mikes nyelvére vonatkozólag Pais Dezső állapította meg:

„Társadalmi élet, amely különböző nyelvjárású embereket nagyobb számban és sürűbb gyakorisággal összehozott Erdélyben volt. Ennek a társadalmi életnek alapja politikai: az erdélyi fejedelemség. Az erdélyi fejedelmi udvar és a vele kapcsolatot tartó, jelentős részben eléggé emelkedett műveltségű erdélyi úri rend körében egy társalgási nyelvtípus alakult ki. Az erdélyi történet- és emlékirók, így Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály és Apor Péter kifejező eszköze volt ez az erdélyi köznyelv, mégpedig az értelemnek fényes és hajlékony, a fantáziának színes, az érzelemnek finom rezgésű eszköze. Ezekkel a jelenségekkel emelkedik különösen magasra Mikes Kelemennél. . . A nyelvtípus a XVIII. század második és a XIX. század első felében is tovább élt, és irodalmilag is érvényesült. Midőn az erdélyi írók a múlt század harmincas éveinek a végén nagyobb számban lépnek fel irodalmunkban, sokban ennek a nyelvtípusnak a sajátosságait mutatják, így Jósika, Kemény.”¹³

S folytathatjuk századunkban Tamási Árontól Sütő Andrásig. Nyelvész, stíliszta, a stílus értője, költő és író elragadtatással írt róla. A természetesség és egyszerűség Mikes nyelvének olyan erényei, melyekkel előtte magyar prózaíró alig dicsekedhetett. Méltán szólt róla a legelső kritikai visszhang: „. . . ritkán olvastunk magyar könyvet nagyobb gyönyörűséggel. . . ”¹⁴

A Mikes-levelek első kiadásának címlapja tanúsítja, hogy Kultsár István, az ékesszólás tanárát megragadta a mikesi prózastílus varázsa, előadásának közvetlensége. Ő használta először a mikesi stílus egyéni sajátosságát jellemző stilisztikai értékű határozót, mondván, hogy a levelekben foglalt történetek és emlékezetes dolgok „barátságosan” adatnak elő. . . ¹⁵ Ráéreztek erre a 18. század végén megjelent mű olvasói is; a korabeli visszhangra hivatkozó tudósítás szerint a *Törökországi Levelek* „amaz időnek legérdekesebb s különösen

¹² SZILY Kálmán: *Mikes Törökországi Levelei nyelvi szempontból*. Mikes-emlékkiadás. Kiad. MIKLÓS Ferenc. Bp. 1906. Bev. LVII-LXIII.

¹³ PAIS Dezső: *A magyar irodalmi nyelv*. MTA I. OK IV. 1953. 446, 44.

¹⁴ Magyar Hírmondó 1794. I. h.

¹⁵ *Török országi Levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak*. Írta MIKES Kelemen Az emlegett Fejedelemnek néhai Kamarássa. Most pedig Az eredetképpen való Magyar Kézírásokból kiadta KULTSÁR István Az Ékesszóllásnak Tanítója. Szombathelyen 1794. Siess Antal József ny.

az akkori Erdélyben széltében olvasott irodalmi ujdonsága volt. . . ”¹⁶ A *Leveleskönyv* vonzereje megjelenése után 200 évvel sem csökkent. A mikesi alkotás irodalmi dokumentum; a szülőföldhöz s a hazához való érzelmi kötődés legmeghatóbb művészi megnyilatkozásai a Mikes-levelekben olvashatók a régi magyar irodalomban.

Hazafiúi lelkesedés fűtötte azokat a jeles patriótákat is, akik első művét napfényre segítették. A Mikes-kiadás második ismertetője fölvetette a kézirat ügyét.

„Salynállani kell a’ Túdós Magyarorságnak, hogy az Érd. Prof. Ur egyszersmind azon útát és módot, mely által ezen levelekhez jutott ki-jelenteni nem méltóztatott: talám hasonló vagy még fontosabb írásokhoz is juthatnánk még azon vagy hasonló módon s szü-
kölködő litteraturánkat több derék munkákkal gazdagíthatnánk.”¹⁷

Bizonyára oka volt, hogy a filológus kiadó a Mikes-kézirat közvetlen történetére nem tett célzást. Bécsi lapszerkesztő barátai tisztában voltak ezzel, s a kérdést említett ismertetésükben nem feszegették. Eljárásukat igazolja a hivatalos álláspont: felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jónéven a *Törökországi Levelek* megjelentetését.¹⁸ Tehát hallgatni kellett róla.

Mindezt alátámasztja Kultsár levele, amelyet 1794. március 17-én írt a Mikes-kiadás mecénásának.

„Ime megjelennek Méltóságod előtt, azon levelek, melyeket a setétségből napfényre segített kegyelmével. . . Óhajtottam ugyan, hogy nagy érdemeinek megismertetésére ezen bőkezűségét a könyvben hirdethettem volna, de az mostani változásokra nézve a gyanúságtól féltettem igaz Hazafiúságát. Míglén tehát nyilvánban kijelenthetem azt az elfelejtethetlen példákban tündöklő Hazai szeretetét, addig is azon örvendek Méltóságodnak, hogy szívében érezheti a gyönyörűséget, melyet a jótétemények, s a valóságos érdemek szoktak okozni még akkor is, ha titokban maradnak. . . ”¹⁹

Sokatmondó Kultsár levelének ez a része; a Mikes-kötet ajánlásának szándékos elhagyásából következtetni lehet a kéziratról való mély hallgatásának hátterére.

Két esztendő múltán megemlékezett egy másik segítőtársról is. Az 1796-os pozsonyi diétán, Mikes születésének 100. évfordulója után hat évvel, Kultsár kezdeményezésére ünnepséget rendeztek, amelyen méltatták a *Törökországi Levelek* íróját. A *Magyar Honi Képek*ben közölt beszámolója tulajdonképpen a Mikes-levelek hazai fogadtatása, ünnepélyes pillanata megörökítésének is tekinthető. „Ditséretes az emlékezésre, hogy N. T. Révai Ur miként Apostola a Hazai cultura fel virágoztatásának, vitézi módra segite munkálkodásomban,

¹⁶ Figyelő 1881. X. 322.

¹⁷ *Magyar Bibliotheca* (Bécs) Szerk. PÁNTZÉL Dániel. 1795. 39. (Az 1795-i Magyar Mercurhoz tartozó Bibliotheca.)

¹⁸ HINDY Árpád: *Kultsár István mint szerkesztő* Erdélyi Múzeum 1894. 643–648.

¹⁹ KOSTYÁL István: *Kultsár István levele Festetics Györgyhez*. ItK 1960. 475–476.

hogy napvilágra lássanak Mikes egybe gyűjtött levelei.”²⁰ Kultsár István megköszönte a közreműködők segítségét. Mi is köszönettel tartozunk neki, hogy kiadói, szerkesztői, tanári munkájával vállalta a Mikes-hagyomány megalapozásának úttörő szerepét, s ezzel a Rákóczi-hagyomány feltámasztását is. Mikes *Leveleskönyvének* első kiadásával²¹ megtette az első lépést a régi magyar szép-próza egyik legkiemelkedőbb írójának fölfedezéséhez.

HOPP, LAJOS

La première édition du recueil d'épîtres de Kelemen Mikes

L'étude s'occupe de l'histoire de la première édition et de l'analyse des Lettres de la Turquie de Kelemen Mikes, écrites à Rodosto. Le manuscrit de cette correspondance littéraire, retrouvé en 1786, surgit en 1789 dans le cercle des rédacteurs de journaux hongrois de Vienne, à l'aide de qui il parvint aux mains d'István Kultsár qui le publia à Szombathely, en 1794. L'auteur s'occupe en détail des circonstances de la publication de cet ouvrage retrouvé dans l'atelier de l'imprimeur d'Antal Siess et il soumet le manuscrit à un examen approfondi. Outre l'examen de l'orthographe, il s'occupe des problèmes de style et de langue du texte aussi. Finalement l'étude résume l'histoire de la réception de cet ouvrage.

²⁰ *Magyar Honi Képek*. Pozsonyi könyvnyomtató műhely. 1796. Vö. MADOS György: Mikes Kelemen Centenárium 1796-ban. *Nemzeti Újság* 1925. 20. sz. és ItK 1966. 288.

²¹ HEGEDŰS Ferenc: *Kultsár István szombathelyi évei*. Vasi Honismereti Közlemények 1991. 1. sz. 49–57; KUNTÁR Lajos: "Nyomtatta Siess Antal József. 1994." VHK 1994. 2. sz. 20–26; *Mikes Kelemen: Törökországi Levelek*. Szerk. bev. jegyz. HOPP L. Bp. 1990. 22, 24, 368.